

De Sint-Martinuskerk in vogelvlucht.

Rond 1220 ontstond, op een hooggelegen duintop, een gemeenschap van turfstekers en ambachtslieden, al spoedig verenigd rondom een stenen kerkje. Men spreekt dan niet van een “gemeente” maar van een “parochie”. De eerste vermelding van de “parochie van Halchterth” dateert uit 1253, de naam Sint-Martinuskerk duikt in 1430 op.

Een nauwkeurig gedocumenteerde plattegrond uit 1924 laat precies de omvang van de diverse bouwfasen zien. Het oorspronkelijke kerkje bestond uit een toren (met bakstenen van 24 cm) en een zaalkerkje. Rond 1300 wordt, met bakstenen van 28 cm, een priesterkoor aangebouwd met daarnaast een sacristie. De vlakke plintlijsten worden daarbij gekopieerd naar die van de toren. Dat gebeurt op een halve meter verhoogd terrein, als reactie op de zeer zware stormrampen van december 1287 en februari 1288 toen het water tot dichtbij de kerk moet zijn gekomen. Dat is ook te zien aan de Kromstraat waar toen met dezelfde bakstenen een horizontale verhoging is opgemetseld. In de 15e eeuw heeft men daar nog een verhoging aan toegevoegd, ditmaal met de toen gangbare ijsselsteentjes.

Vanaf rond 1440 vond een belangrijke uitbreiding van de kerk plaats. Bij het koor, de sacristie en de toren zie je duidelijk de overgang van de oude rode bakstenen naar de nieuwe kleinere, lichtbruine ijsselsteentjes. Eerst worden het priesterkoor en de sacristie verhoogd (tot 1457, zie gedenktegels in zuidelijke steunbeertjes). Daarna worden de muren van het oude kerkje gesloopt. Op de fundamenteën daarvan verrijzen, op een halve meter verhoogd terrein, de stijlen met daarboven een muur met spitsboogvensters, waartegen de zijbeuken werden gebouwd. Vanaf de galmgaten wordt de oorspronkelijke uit 1230/1240 daterende toren aanzienlijk verhoogd (duidelijk gemarkeerd door de overgang van de rode naar de lichtbruine steentjes). Door de verhoging van het terrein werd de toren een halve meter ingegraven, nog duidelijk zichtbaar: buiten aan de lage (zwaar verweerde) plintlijsten, binnen aan de gedeeltelijk ingegraven treden van de traptoren. Na voltooiing worden twee transepten aangebouwd, de zuidelijke tot 1492, noordelijke tot 1502.

Mede op grond van deze opbouw is de Sint Martinuskerk een **basilicale kruiskerk**, ook wel **kruisbasiliek** genoemd.

Men heeft de kerk grote verwoestingen toegedicht. Feit is dat Bergen op Zoom door Spaanse en Franse legers hevig is bestookt (1588, 1622, 1747) vanuit het hooggelegen Halsteren. Door het tegenvuur is het dak van de kerk meermalen geraakt (een gravure uit 1622 toont de toren zonder dak). De kerk had toen nog geen plafond, dat werd pas in 1750 aangebracht. Bij ieder gat in het dak zat men dus “in de buitenlucht”. Dat betekent evenwel niet dat de rest van de kerk in puin lag. Het bewijs hiervan ligt in de afgedichte en ingebouwde spitsboogvensters boven de beide transepten, van rond 1500, die daar nog puntgaaf aanwezig zijn, aan de binnenkant zie je nog de dorpels! Ook het eiken oksaal uit 1643, dat in 1912 overgebracht is naar de nieuwe Sint Quirinuskerk, is puntgaaf gebleven. (Als de maker hiervan wordt hardnekkig de beroemde Antwerpse beeldhouwer Johan Colijns de Nole genoemd, maar deze is, goed gedocumenteerd, in 1624 gestorven. Zijn zoon Andreas was hier vanaf 1631 enige jaren hulppastoor.)

Gedurende de gehele periode van 1647 tot 1799 is de kerk in het bezit geweest van de Nederduits Gereformeerden. Men heeft ten onrechte verondersteld dat de kerk tussen 1701 en 1713, tijdens de Spaanse Successieoorlog, door de Fransen aan de katholieken is teruggegeven. Men heeft abusievelijk Noord-Brabant tot de “Zuidelijke Nederlanden” gerekend, maar die benaming duidde op het huidige België en Luxemburg. De Fransen vochten op vele locaties in Europa, voerden in midden-Brabant een korte wraakexpeditie uit in Hilvarenbeek en Oisterwijk (1708) voordat ze zich richtten op de Spaanse Zuidelijke Nederlanden, maar ze kwamen daarbij niet verder dan

halverwege België (Gent en Brugge), werden daarna verpletterend verslagen tijdens de Slag bij Oudenaarde (1708). Hun aanwezigheid in West-Brabant is dus een foute veronderstelling, evenals de erbij gefantaseerde plunderingen, onrust in de streek en de teruggave van de Martinuskerk aan de katholieken.

Tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748) waren de Fransen hier wel, maar ze hadden toen maar één doel: de verovering van Bergen op Zoom (1747). Pas vanaf 1795 richtten de Fransen zich op de kerken om die zoveel mogelijk aan de katholieken terug te geven.

Dat gebeurde ook in Halsteren. De katholieken kregen in 1799 hun kerk terug. Zij hebben die opnieuw ingericht. Eén van de grote aanwinsten (1805) was een barok zwart marmeren doopvont met roodkoperen deksel. Deze werd, na de vondst van de oorspronkelijke doopvont in 1923, verkocht aan de in aanbouw zijnde Herensingelkerk in Leiden. Helaas veronderstelt men daar dat hun doopvont uit een andere Leidse kerk afkomstig is.

De protestanten kregen in 1825 een waterstaatskerkje (zo genoemd omdat deze kerkjes getekend werden door ingenieurs van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Waterstaat), aan de Schoolstraat, op de plaats van de huidige oostvleugel van de Wittenhorst.

Na de bouw van de Quirinuskerk hebben de katholieken in 1912 de Sint-Martinuskerk verlaten. De kerk zou worden gesloopt of omgebouwd tot gemeentehuis. Na veel protesten heeft men daarvan afgezien. De kerk werd summier onderhouden en gebruikt voor diverse doeleinden: onderkomen voor Belgische vluchtelingen (slechts kort: okt.-dec.1914), dans- en tekenles, opslagplaats, tijdens de 2e Wereldoorlog café en opslagplaats voor aardappelen wegens inundatie van Tholen, waarbij de muren dreigden te bezwijken.

In 1961 is de protestantse gemeente tegen een symbolisch bedrag eigenaar geworden. Tussen oktober 1961 en december 1962 vond een zeer grondige restauratie plaats, buiten en binnen. Het interieur werd, door toedoen van de restauratiearchitect Jan Holstein, verrijkt met een aantal kerkschatten, deels uit andere kerken (kansel, doophek, orgel) deels door hemzelf ontworpen (orgeloksaal, avondmaalstafel, het gehele toegangsportaal). De officiële openingsdienst vond plaats op 15 december 1962.

Het interieur.

De eiken kansel. Is in 1696 vervaardigd in Oost-Brabant voor de oude St. Catharinakerk in Eindhoven die toen in protestantse handen was. Verjaagd door de Fransen (eind 1794) konden ze de preekstoel onderbrengen in de stalling van de dominee. Toen de protestantse gemeente via een subsidie van Lodewijk Napoleon in 1813 een nieuw kerkje kreeg, de Vaste Burchtkerk, kreeg de preekstoel daar haar plaats. De kerk werd wegens bouwvalligheid en nieuwbouw gesloopt in 1962, precies op tijd om in de Martinuskerk een waardige bestemming te vinden. De initialen L S K M in de koperen lezenaar duiden op de schenker van de kansel: Lodewijk Scheffers Kerk Meester.

De psalmborden. 19e -eeuws, uit een kerk in Baexem (de Johannes de Doperkerk?) in midden Limburg

De koperen kronen. Kopieën van een 17e -eeuwse kroon uit het Rijksmuseum, vervaardigd door Brink en Van Keulen in Haarlem die ook de andere verlichtingsarmaturen vervaardigde. Een kapitaal bezit.

Het doop(tuin)hek. Vervaardigd voor de voormalige gotische kerk in Winkel (N.H.) in 1641 door twee timmerlui/schrijnwerkers, wellicht vader en zoon. Doordat bij de restauratie van 61-62 de beschadigingen aan de posten onder de doopboog zijn weggezaagd, zijn helaas delen van de twee namen verdwenen. De 4 oorspronkelijke gebeeldhouwde leeuwtjes zijn in Winkel gebleven en vervangen door twee nieuwe exemplaren, met de wapens van Halsteren en Nieuw-Vossemeer.

Het kruis in het koor.

Stond sinds de 15e -eeuwse uitbreiding op het oostpunt van het dak van het schip. Daar is het rond 1930 afgehaald. Het staat nu op een passend eiken onderstel.

Het Tiengebodenbord.

18e -eeuws, diende in een loods als scheidingswand en is met taalfouten en al gerestaureerd.

Gobelin Sint-Martinus.

Vervaardigd door Cuno van den Steene. Bevond zich tot 2006 in de Aula van Ziekenhuis Lievensberg.

Kerkkruisje met haan.

Stonden achter op het dak van het Waterstaatskerkje uit 1825 aan de Schoolstraat. Zijn er voor de sloop in mei 1971 tijdig afgehaald. Zijn in 2006 verenigd en geplaatst in het Noordertransept.

Doopvont.

De granieten voet, met het laatste wapen van de Heren van Glymes, is in 1549 in naam van de laatste markies vervaardigd voor een monumentaal bronzen doopvont. In 1580 moest, wegens dreigende vernielingen door een zich uitbreidende soldatenfurie in Bergen op Zoom, de doopvont worden begraven (achter de Kromstraat 9). De achtergebleven voet is toen verhoogd met de nu nog steeds gebruikte hardstenen zuil waarop een loden doopschaal werd geplaatst. Deze combinatie heeft dienstgedaan tot 1805 toen een zwart marmeren doopvont met zelfdragende voet werd aangeschaft. De voet en de zuil gingen toen dienstdoen als sieralement op het pas gebouwde portaal voor de toren. Daar hebben ze gestaan, in weer en wind, tot aan de restauratie van 1962, waarbij ze weer in ere zijn hersteld: voor in de kerk bij de preekstoel.

Rond 1969 werden voorwerpen aangetroffen die bij de restauratie van 1961-1962 op de kerk- of torenzolder waren opgeborgen, maar die men tenslotte zodanig in de weg vond staan dat ze tussen de vuilniszakken bij de kerkingang werden gededponeerd, gereed voor de vuilniswagen. Ze zijn op het allerlaatste moment gered en zijn nu opgesteld in het Noordertransept. Het bleek te gaan om:

De oudste relieken uit de kerk zelf.

Psalmbord.

Sinds 1568 werden kerkliederen in de protestantse kerken op borden aangegeven. Dit uit wellicht 1647 daterende bord, het begin van de protestantse periode in deze kerk, is in de katholieke periode vanaf 1800 creatief getransformeerd tot kapstok of ophangrek voor collectezakken.

Lavaborek.

Hing met droogdoek in de sacristie naast de ketel van waaruit de priester de handen waste, voor en na de mis. Dateert vrijwel zeker van voor de protestantse periode (1647-1799) omdat daarna een volledig nieuwe sacristie is gebouwd en ingericht, waarbij de oude sacristie intact is gelaten.

4 Eiken deurtjes die deel uitmaakten van het credensmeubel in de sacristie.

Uit de beschrijving bij de deurtjes moge blijken dat ze naar alle waarschijnlijkheid dateren van ongeveer 1240 en 1300 en tot 1799 in de oude sacristie hebben dienstgedaan. Daarna is er een nieuwe sacristie gebouwd. In 1962 is tenslotte het credensmeubel verwijderd, waarbij de deurtjes, als enige restanten van waarde, zijn opgeborgen. Een wellicht uniek bezit.

Smeedijzeren hefkraan van de bronzen doopvont uit 1549.

Is bij het begraven van de doopvont in 1580 niet mee begraven maar is, stevig bevestigd aan de muur, de vervangende doopvont blijven bedienen tot 1805. Toen werd een zwart marmeren doopvont aangeschaft met een zelfstandig dragende poot. De hefkraan, bij de restauratie van 1961-62 uit het af te voeren puin gered, staat nu opgesteld op een bijpassend eiken onderstel.

Eiken Offerblokje

Een geschenk van de Quirinuskerk bij de inauguratie van 1962. Bij het verlaten van de Martinuskerk in 1912 meegenomen en wellicht op zolder bewaard. Niet te dateren, maar wel zeer oud.

Er is één voorwerp dat wellicht sinds de bouw van de kerk (rond 1230-1240) tot op heden nog dienstdoet:

Het deurtje dat toegang geeft tot de traptoren.

Bij de 15e -eeuwse herbouw van de kerk zijn de vloeren van de kerk en de toren aangelegd op rond een halve meter verhoogd terrein. (Bij de restauratie van 1961-62 zijn, volgens het restauratieverslag van architect Jan Holstein, restanten van de oude vloer ongeveer een halve meter lager teruggevonden.) De toren werd daarbij ingegraven, buiten en binnen. De toreningang en de trapopening moesten dus worden verhoogd. Het toegangsdeurtje tot de trap werd opnieuw opgehangen met nieuwe scharnieren waarbij een brede ronde as in de zware erboven gelegen latei draaide. Na eeuwen was de as-opening tenslotte toch dermate uitgehold dat het deurtje zwaar over de bodem sleepte. Bij de recente restauratie van het draaigat kwamen verrassenderwijs de afdrukken tevoorschijn van voormalige opliggende scharnieren. Dit zou erop kunnen wijzen dat ditzelfde deurtje in de oude toestand, een halve meter lager, met de opliggende scharnieren een eerder leven heeft gehad, mogelijk teruggaand tot de oorspronkelijke bouw van de toren. De tijd van de laatste Kruistochten.

Voor uitgebreidere gegevens gelieve men te raadplegen:

De vroegste geschiedenis van Halsteren en van de Sint Martinuskerk.

Edu de Goffau